

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzarb
muammolari**

3-maxsus
son (6-jild)

2026

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI**

№ 5/3 (6) – 2026

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2026

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahammatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdulkaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Sulaymanova Dildora Nazarovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSILOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil: scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Алимджанов Бахтиёр Абдихакимович</i> БАЙСТВО В РУССКОМ ТУРКЕСТАНЕ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ	9-14
<i>Мамасайдов Лutfillo Payzullo o'g'li</i> XALQ TA'LIMI SOHASIDAGI ISLOHOTLARNING YANGI BOSQICHI	15-19
<i>Aminov Hamidulloh Abdirahimovich</i> “TURKISTON ULAMOSI” ASARIDAGI TARIXCHI OLIMLAR	20-24
<i>Norboyev Sarvar Qahramon o'g'li</i> MADANIY MEROSNI MUHOFAZA QILISHDA YUNESKO KONVENSIYALARNING AHAMIYATI	25-28
<i>Mamarajabova Nilufar</i> ASTRONOMIYA VA MATEMATIKA SOHASIDA SAMARQANDLIK OLIMLARNING O'RNI (IX-XII ASRLAR)	29-33

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Кузубоев Бехзод Хамидович</i> ОЦЕНКА ДИНАМИЧЕСКОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ЗЕЛЕННОЙ ЭНЕРГИЕЙ, ВЫБРОСАМИ CO ₂ И ЭКОНОМИЧЕСКИМ РОСТОМ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ TVP-VAR.....	34-40
--	-------

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Toshboboyev Maksud Jalilovich</i> SUN'YIY VA TABIIY INTELLEKT DIALEKTIKASINING GLOBAL XAVFSIZLIK, MEHNAT BOZORI, TA'LIM VA MADANIYAT SOHALARIDA MOHIYATI	41-46
<i>Yorqulov Hakimbek Otaqulovich</i> MILLIY INTELLEKTUAL SALOHİYATNI RIVOJLANTIRISHDA QADRIYATLAR OMILI.....	47-52
<i>Xolnazarov Ismatillo Sohibovich</i> FAZL AL-HAQ XAYRABODIYNING “HADIYYAT AL-SA'IDIYYA” ASARIDA BORLIQ TA'LIMOTI VA UNING IJTIMOIIY-AXLOQIY AHAMIYATI.....	53-58
<i>Xaitov Lazizbek Azamatovich</i> ABU ABDULLOH MUHAMMAD IBN ALI HAKIM TERMIZIYNING “MA'RIFATUL ASROR” ASARIDA BILISH FALSAFASI VA GNOSEOLOGIK QARASHLAR TAHLILI	59-62
<i>Azimova Charos Azamatovna</i> FALSAFIY-DINIY G'OYALARNING YOSHLAR XULQ-ATVORIGA TA'SIRI	63-68
<i>Rajabov Alisher Shavkatovich</i> SA'DIDDIN HAMAVIYNING TAJALLI VA HIJOB HAQIDAGI QARASHLARINING “VAHDAT UL VUJUD” G'OYALARI BILAN BOG'LIQLIGI	69-73
<i>Boymurodov Ilxombek Xayitmurodovich</i> VIRTUAL JAMOALAR VA RAQAMLI IDENTIFIKATSIYALASH JARAYONLARINING FALSAFIY TAHLILI	74-78

<i>Yakubov Azimjon Akmalovich</i> ABU SA'D ABDULMALIK IBN MUHAMMAD AL-XARGUSHIY AN-NISHOPURIY TA'LIMOTIDA NAFS MASALASI.....	79-83
<i>Ashurova Mahbuba Axtamovna</i> MUZEYLAR FAOLIYATINI TADQIQ ETISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY HAMDA METODOLOGIK MASALALARI	84-88
<i>Mamadaliyev Husanboy Yigitali o'g'li</i> MAHALLA RIVOJLANISHINING YOSH AVLOD TARBIYASIDAGI ROLI.....	89-92

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>Narzikulova Rayhona</i> HUMOUR AS COGNITIVE–PRAGMATIC SCRIPT OPPOSITION: AN INTEGRATIVE LINGUISTIC MODEL.....	93-98
<i>Hasanova Gulhida Abdulaziz qizi</i> O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA HARAKAT FE'LLAR MUAMMOSI	99-108
<i>Yakubova Nilufar Egamberganovna</i> ESKI O'ZBEK TILIDAGI AYRIM ARABCHA IZOFALI BIRIKMALARNING LEKSIKALIZATSIYASI	109-114
<i>Asqarova Zulayxo Yangiboyevna</i> XORAZM TARIXNAVISLIGIDA “TO'YNOMA” AN'ANASI: SHAKLLANISHI VA KOMPOZITSION TUZILISHI	115-120

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Shagilova Gulxatisha Koptleuovna</i> SOG'LIQNI SAQLASH TUSHUNCHASINING KONSTITUTSIYAVIY-HUQUQIY MAZMUNI.....	121-125
<i>Komilov Lazizjon Zokirjon o'g'li</i> O'QOTAR QUROLNI QO'LLASH HUQUQIDA ZARARNI MINIMIZATSIYA QILISH BO'YICHA KOREYA AMALIYOTI.....	126-133
<i>Uzbekova Dilshoda Tulkinovna</i> DAVLAT XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISH — KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING SAMARALI VOSITASI SIFATIDA	134-137
<i>Suyunova Iroda</i> APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LAWMAKING AND PRIVATE LAW....	138-146
<i>Максудов Хушнур Хуршедович</i> ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ЗАКОНОВ ОРГАНАМИ СЛЕДСТВИЯ В БОРЬБЕ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ.....	147-153
<i>Urinboyeva Muxlisa Ma'rufovna</i> SUN'IY INTELLEKT TUSHUNCHASI VA UNING HUQUQ TIZIMIDA QO'LLANILISHIGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR.....	154-158
<i>Ochilov Aziz Ismatovich</i> MA'MURIY-HUQUQIY NIZO VA OMMAVIY-HUQUQIY NIZOLARNING O'ZARO NISBATINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI	159-167

<i>Temirov Madrahim O'lmas o'g'li</i> BOJXONA SOHASIDA SODIR ETILGAN JINOYATLAR YUZASIDAN OLIB QO'YILGAN TOVAR MODDIY BOYLIKLARINING KEYINGI HUQUQIY MAQOMINI BELGILASHDAGI AYRIM MASALALAR VA ULARNING YECHIMLARI.....	168-171
<i>Mashrabov Madorbek</i> AVTOMOBIL YO'LLARINING OMMAVIY MULK SIFATIDA MA'MURIY-HUQUQIY TABIATI.....	172-177
<i>Abdugaffarov Davronbek Dilshod ugli</i> CHOICE OF LAW FOR INTERNATIONAL COMMERCIAL AGENCY AGREEMENTS: BALANCING PARTY AUTONOMY AND AGENT PROTECTION.....	178-183
<i>Kabilov Sardor Asrolovich, Mirzayev Faxritdin Ziyatovich</i> JINOIY JAVOBGARLIKDAN OZOD QILISH VA UNING IJTIMOIIY ZARURATI MASALALARI	184-189
<i>Эгамбердиев Ферузбек Аскаржон угли</i> ФОРМЫ СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ НА ДОСУДЕБНОЙ СТАДИИ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА.....	190-195
<i>Shermatova Gulruh Akmalovna</i> MAISHIY JINOYAT SODIR ETGAN SHAXSNING KRIMINOLOGIK TAVSIFI	196-201
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Qurbonova Dilafroz Toshturdiyevna</i> TEMURIY MALIKALAR MA'NAVIY MEROSI ASOSIDA TALABA-QIZLARNING AXLOQIY QADRIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING MAZMUNI VA MOHIYATI.....	202-205
<i>Tirkasheva Go'zal Baxramovna</i> XALQ OG'ZAKI IJODI – MILLIY VA UMUMMADANIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRUVCHI KOMPLEKS PEDAGOGIK MEKANIZM SIFATIDA	206-213
<i>Ismatov Dilmurod Elmurod o'g'li</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING AXBOROT-PEDAGOGIK KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI VA BOSQICHLARI	214-219
<i>Гулбоева Шохиста Исमत кизи</i> САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК КЛЮЧЕВОЙ РЕСУРС ФОРМИРОВАНИЯ ИНЖЕНЕРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ТЕХНИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ.....	220-224
<i>Qudratov Shahzod Nasim o'g'li</i> RAQAMLI TA'LIM EKOTIZIMINING MOHIYATI VA PEDAGOGIK IMKONIYATLARI.....	225-231
<i>Muhammadiyev Lochin G'ayratovich</i> OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA TARIX O'QITISHDA MULTIMEDIA VOSITALARINING SAMARADORLIGINI ANIQLASH	232-235
<i>Abraeva Rukhsora Shuhratovna</i> USING CORPUS-BASED TOOLS TO ENHANCE GRAMMAR INSTRUCTION FOR MULTILEVEL EXAM TAKERS.....	236-242
<i>Konisbaeva Amina Jenisbaevna</i> INGLIZ TILINI O'QITISHDA A2 DARAJADAGI O'QUVCHILARDA UCHRAYDIGAN TIL TO'SIQLARINING DIDAKTIK OMILLARI.....	243-248

Received: 01 March 2026
Accepted: 15 March 2026
Published: 31 March 2026

Article / Original Paper

ONTOLOGICAL DOCTRINE OF EXISTENCE IN FAZL AL-HAQ KHAIRABADI'S WORK "HADIYYAT AL-SA'IDIYYA" AND ITS SOCIO-ETHICAL SIGNIFICANCE

Kholnazarov Ismatillo Sokhibovich

Doctoral Researcher (PhD)

Department of Islamic History and Source Studies, Philosophy

Bukhara State University, Uzbekistan

Abstract. The concept of existence occupies an important place in the history of Islamic philosophy and kalam. Muslim thinkers have long studied the nature of being, the origin of existence and the position of human beings in the universe. Fazl al-Haq Khairabadi, one of the prominent scholars of the Indian Islamic intellectual tradition, analyzed ontological questions in his work Hadiyyat al-Sa'idiyya. The article examines the classification of beings, the concepts of necessary and possible existence, and their philosophical foundations. The study also analyzes the relationship between ontology and ethics in Khairabadi's thought and demonstrates its significance for the moral and social development of human beings.

Keywords: ontology, existence, Islamic philosophy, kalam, metaphysics, Khairabadi.

FAZL AL-HAQ XAYRABODIYNING "HADIYYAT AL-SA'IDIYYA" ASARIDA BORLIQ TA'LIMOTI VA UNING IJTIMOYIY-AXLOQIY AHAMIYATI

Xolnazarov Ismatillo Sohobovich

Buxoro davlat universiteti

Islom tarixi va manbashunosligi,

falsafa kafedrasi tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya. Islom falsafasi tarixida borliq muammosi eng muhim metafizik masalalardan biri hisoblanadi. Musulmon mutafakkirlari borliqning mohiyati, mavjudotlarning kelib chiqishi hamda insonning olamdagi o'rni haqida chuqur ilmiy qarashlarni ilgari surganlar. Hindiston hududida faoliyat yuritgan mashhur mutafakkir Fazl al-Haq Xayrabodiy o'zining "Hadiyyat al-Sa'idiyya" asarida ontologiya, mavjudotning turlari, ilohiy borliq hamda insonning axloqiy mas'uliyati masalalarini keng tahlil qilgan. Mazkur maqolada mutafakkirning borliq haqidagi qarashlari, mavjudotlarning tasnifi hamda bu ta'limotning ijtimoiy va axloqiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xayrabodiyning ontologik qarashlari insonning ma'naviy kamoloti, jamiyatdagi axloqiy muvozanat va adolatni ta'minlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Fazl al-Haq Xayrabodiy, ontologiya, borliq, kalam ilmi, Hadiyyat al-Sa'idiyya, axloq, mavjudot, islom falsafasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6SI3Y2026N09>

Kirish. Islom falsafasi va kalam ilmi tarixida borliq masalasi markaziy o'rin egallaydi. Borliqning mohiyati, mavjudotlarning kelib chiqishi, Alloh taoloning mavjudligi va olam bilan munosabati kabi masalalar musulmon mutafakkirlari tomonidan keng o'rganilgan [2;23]. Ayniqsa, o'rta asrlarda yashab ijod qilgan musulmon faylasuflari va mutakallimlari borliqni mantiqiy va falsafiy asoslar orqali tushuntirishga harakat qilganlar [8;78].

Islom tafakkuri tarixida Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Imom Moturidiy, Sa'diddin Taftazoniy kabi mutafakkirlar borliq muammosini turli nuqtai nazardan tahlil qilganlar [7;28].

Keyingi davrlarda esa bu an'ana Hindiston hududida ham davom etib, u yerda faoliyat yuritgan ko'plab olimlar tomonidan rivojlantirilgan [4;96].

Ana shunday mutafakkirlardan biri Fazl al-Haq Xayrabodiy hisoblanadi. U XVIII–XIX asrlarda yashab ijod qilgan mashhur mutakallim, faqih va faylasuflardan biri bo'lib, uning ilmiy merosi islom falsafasi va kalom ilmining rivojida muhim o'rin tutadi [10;44]. Xayrabodiy o'z asarlarida aqida, falsafa, mantiq va tasavvufga oid masalalarni chuqur tahlil qilgan.

Uning mashhur asarlaridan biri "Hadiyyat al-Sa'idiyya" bo'lib, unda borliq, mavjudot, ilohiy haqiqat va insonning ontologik maqomi haqida muhim fikrlar bayon etilgan [6;15]. Ushbu asarda muallif mavjudotlarning tasnifi, zarur va mumkin borliq masalalari hamda insonning axloqiy mas'uliyati haqida falsafiy mulohazalar yuritadi.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotida ma'naviy qadriyatlar, axloqiy tamoyillar va insonning borliqdagi o'rnini masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [9;102]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Fazl al-Haq Xayrabodiyning ontologik qarashlarini o'rganish nafaqat tarixiy-falsafiy, balki zamonaviy ijtimoiy-axloqiy jihatdan ham muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Fazl al-Haq Xayrabodiyning "Hadiyyat al-Sa'idiyya" asarida bayon qilingan borliq ta'limotini tahlil qilish hamda uning ijtimoiy va axloqiy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mazkur tadqiqotda tarixiy-falsafiy tahlil, qiyosiy tahlil va mantiqiy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Avvalo, Fazl al-Haq Xayrabodiyning "Hadiyyat al-Sa'idiyya" asari asosiy manba sifatida o'rganildi [6;18]. Shuningdek, islom falsafasi va kalom ilmi bo'yicha yozilgan ilmiy tadqiqotlar ham tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida mutafakkirning ontologik qarashlari boshqa musulmon faylasuflarining fikrlari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bu orqali uning ilmiy qarashlarining o'ziga xos jihatlari aniqlab berildi. Tadqiqotda tahliliy, tarixiy-falsafiy, qiyosiy va konseptual yondashuv metodlari qo'llanildi.

Natijalar va muhokama.

Borliq tushunchasi va uning falsafiy mohiyati

Falsafa tarixida borliq tushunchasi eng muhim metafizik kategoriyalardan biri hisoblanadi [3;122]. Borliq – mavjud bo'lgan barcha narsalarning umumiy nomidir. U moddiy va nomoddiy mavjudotlarni o'z ichiga oladi.

Islom falsafasida borliq tushunchasi ko'pincha "**vujud**" termini bilan ifodalanadi. Bu tushuncha mavjudlikni bildiradi va u barcha mavjudotlarga nisbatan qo'llanadi [7;31]. Musulmon faylasuflari borliqni o'rganishda mavjudotning mohiyati, sababiylik munosabatlari va ilohiy mavjudlik masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

Fazl al-Haq Xayrabodiy ham o'z asarida borliq tushunchasini metafizik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Uning fikricha, borliq barcha mavjudotlarni qamrab oluvchi umumiy tushuncha bo'lib, u mavjudotning turli darajalarini ifodalaydi [6;20].

Mutafakkir borliqni tushuntirishda sabab va natija munosabatlariga katta e'tibor beradi. Uning fikricha, mavjudotlarning aksariyati o'z-o'zidan mavjud bo'la olmaydi. Ularning mavjudligi muayyan sababga bog'liq bo'ladi.

Bu sabablar zanjiri oxir-oqibat zarur borliq – ya'ni Alloh taologa borib taqaladi. Shu sababli ham Xayrabodiy ontologiyasida ilohiy mavjudlik markaziy o'rin egallaydi.

Ontologiya masalasining islom falsafasidagi o‘rni

Islom falsafasi tarixida ontologiya masalasi keng muhokama qilingan. Ayniqsa, Forobiy va Ibn Sino kabi faylasuflar borliqning mohiyati va mavjudotlarning tasnifi haqida chuqur ilmiy nazariyalar yaratganlar [5;37].

Ibn Sino o‘zining metafizik ta’limotida mavjudotni ikki turga ajratadi:

- zarur borliq
- mumkin borliq

Bu nazariya keyinchalik kalom ilmi vakillari tomonidan ham rivojlantirildi [10;51]. Fazl al-Haq Xayrabodiy ham o‘z ontologik qarashlarida aynan shu tasnifdan foydalanadi.

Uning fikricha, mavjudotlarni tushunish uchun avvalo ularning mavjudlik darajalarini aniqlash zarur. Chunki barcha mavjudotlar bir xil ontologik maqomga ega emas.

Vojib al-vujud va mumkin al-vujud ta’limoti

Islom falsafasida mavjudotlarning ontologik tasnifi muhim o‘rin tutadi. Musulmon faylasuflari borliqni tushuntirish jarayonida mavjudotlarni turli darajalarga ajratganlar. Bu tasnifning eng mashhur shakllaridan biri mavjudotni **vojib al-vujud** va **mumkin al-vujud** turlariga ajratish hisoblanadi.

Fazl al-Haq Xayrabodiy ham “Hadiyyat al-Sa’idiyya” asarida mavjudotlarni aynan shu ikki asosiy toifaga ajratadi. Unga ko‘ra, borliq ikki turga bo‘linadi:

1. **Vojib al-vujud** – mavjudligi zarur bo‘lgan borliq
2. **Mumkin al-vujud** – mavjudligi boshqa sababga bog‘liq bo‘lgan borliq

Mutafakkirning fikricha, agar biror mavjudotning mavjudligi boshqa sababga bog‘liq bo‘lmasa, u zarur borliq hisoblanadi. Bunday mavjudot faqat Alloh taolodir. Chunki Allohning mavjudligi boshqa sababga muhtoj emas.

Aksincha, olamdagi barcha mavjudotlar o‘z mavjudligi uchun sababga muhtojdir. Shuning uchun ular mumkin borliq hisoblanadi.

Xayrabodiy bu masala haqida shunday yozadi:

“Mavjudotlarning ba’zilari o‘z mavjudligi jihatidan zarur bo‘lsa, ba’zilari esa mavjud bo‘lish yoki bo‘lmaslik jihatidan tengdir. Ikkinchi turdagi mavjudotlar o‘z mavjudligi uchun sababga muhtojdir.[6;45]”

Bu fikr islom falsafasida keng tarqalgan **imkon va vojib dalili** bilan bog‘liq. Bu dalilga ko‘ra, mumkin mavjudotlarning mavjudligi sabablar zanjiri orqali oxir-oqibat zarur mavjudotga borib taqaladi.

Sababiylik tamoyili va mavjudotlar zanjiri

Fazl al-Haq Xayrabodiy ontologiyasida sababiylik tamoyili muhim o‘rin tutadi. Mutafakkirning fikricha, olamdagi barcha hodisalar muayyan sabab bilan yuzaga keladi. Hech bir narsa sababsiz mavjud bo‘la olmaydi.

Bu tamoyil islom falsafasida qadimdan muhokama qilingan. Masalan, Ibn Sino o‘zining metafizik qarashlarida sabab va natija munosabatlarini borliqni tushuntirishning asosiy tamoyili sifatida ko‘rsatadi.

Xayrabodiy ham ushbu falsafiy an’anani davom ettiradi. Unga ko‘ra, mavjudotlar o‘zaro sabab-natija zanjiri orqali bog‘langan. Biroq bu zanjir cheksiz davom etishi mumkin emas. Agar sabablar zanjiri cheksiz davom etsa, mavjudotlarning mavjudligini tushuntirish imkonsiz bo‘lib qoladi.

Shu sababli ham barcha sabablar oxir-oqibat **birinchi sabab**ga borib taqalishi zarur. Bu birinchi sabab esa Alloh taolo hisoblanadi.

Mutafakkirning fikricha, Alloh – barcha mavjudotlarning yaratuvchisi va sababidir. Boshqa barcha mavjudotlar esa uning yaratishi natijasida mavjud bo'ladi.

Bu fikr kalom ilmida "**dalil al-imkon va al-vujub**" deb ataladi.

Mavjudotlarning tasnifi

Fazl al-Haq Xayrabodiy mavjudotlarni faqat zarur va mumkin borliq sifatida emas, balki ularning tabiatiga ko'ra ham tasnif qiladi.

Mutafakkir mavjudotlarni quyidagi guruhlariga ajratadi:

- 1. Moddiy mavjudotlar**
- 2. Ruhii mavjudotlar**
- 3. Aqliy mavjudotlar**

Moddiy mavjudotlar sezgi organlari orqali idrok qilinadigan narsalardir. Bular moddiy olamdagi jismlar, tabiat hodisalari va boshqa jismoniy mavjudotlardir.

Ruhii mavjudotlar esa insonning ichki dunyosi bilan bog'liq bo'lgan mavjudotlardir. Bular ruh, qalb va ma'naviy haqiqatlar bilan bog'liq tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Aqliy mavjudotlar esa inson tafakkuri orqali idrok qilinadigan tushunchalar va ma'nolardir.

Bu tasnif orqali Xayrabodiy olamning murakkab ontologik tuzilishini tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, mavjudotlarning har bir turi o'ziga xos ontologik maqomga ega.

Ontologik darajalar nazariyasi

Fazl al-Haq Xayrabodiy mavjudotlarning ontologik darajalari haqida ham muhim fikrlarni ilgari suradi. Unga ko'ra, borliq yagona bo'lsa-da, uning namoyon bo'lish darajalari turlicha bo'ladi.

Eng yuqori darajada zarur borliq – ya'ni Alloh turadi. Undan keyingi darajalarda esa turli mumkin mavjudotlar joylashadi.

Mutafakkirning fikricha, mavjudotlarning darajalari quyidagicha tasniflanishi mumkin:

1. ilohiy borliq;
2. ruhiy mavjudotlar;
3. moddiy mavjudotlar;

Bu tasnif orqali u olamdagi mavjudotlarning iyerarxik tuzilishini tushuntiradi.

Xayrabodiy ontologiyasining falsafiy asoslari

Fazl al-Haq Xayrabodiyning ontologik qarashlari bir nechta ilmiy an'analarning ta'sirida shakllangan. Ularning eng muhimlari quyidagilardir:

- islom falsafasi
- kalom ilmi
- mantiq ilmi

Mutafakkir ayniqsa Ibn Sino falsafasidan kuchli ta'sirlangan. Chunki Ibn Sino ham mavjudotni zarur va mumkin borliq sifatida tasniflagan.

Masalan, Ibn Sino shunday yozadi:

"Zarur mavjudot o'z mavjudligi uchun boshqa narsaga muhtoj bo'lmaydi, mumkin mavjudot esa o'z mavjudligi uchun sababga muhtojdir. [7;29]"

Xayrabodiy ham aynan shu fikrni davom ettirib, Allohni zarur borliq sifatida talqin qiladi.

Shu bilan birga, uning qarashlarida kalom ilmi an'analarining ham ta'siri seziladi. Chunki u borliq masalasini faqat falsafiy emas, balki diniy nuqtai nazardan ham tushuntiradi.

Insonning borliqdagi o'рни

Fazl al-Haq Xayrabodiy ontologik qarashlarida insonning borliqdagi o'рни alohida ahamiyatga ega. Uning fikricha, inson boshqa mavjudotlardan farqli ravishda aql, idrok va ma'naviy qobiliyatga ega bo'lgan mavjudotdir. Shu sababli inson nafaqat moddiy olamning bir qismi, balki ruhiy va aqliy olam bilan ham bog'langan mavjudot hisoblanadi.

Mutafakkirning ta'kidlashicha, insonning borliqdagi o'рни ikki jihat orqali namoyon bo'ladi. Birinchisi — uning jismoniy tabiati bo'lib, u moddiy olam bilan bog'liqdir. Ikkinchisi esa ruhiy tabiati bo'lib, u insonning ma'naviy kamoloti bilan bog'liq.

Xayrabodiy insonning mohiyati haqida shunday fikr bildiradi:

“Insonning haqiqiy kamoloti uning aqliy va ruhiy qobiliyatlarini rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. Chunki inson o'zining ma'naviy salohiyati bilan boshqa mavjudotlardan ustundir.[6;78]”

Bu fikr islom falsafasidagi **insonning mukammalligi (insan al-kamil)** g'oyasi bilan hamohangdir. Musulmon mutafakkirlari insonni Alloh yaratgan mavjudotlar ichida eng sharafli sifatida talqin qilganlar.

Masalan, Ibn Sino ham insonni aqliy mavjudot sifatida tavsiflab, uning asosiy vazifasi haqiqatni bilish va ma'naviy kamolotga erishish ekanini ta'kidlaydi [7;112].

Ontologiya va axloq o'rtasidagi bog'liqlik

Fazl al-Haq Xayrabodiyning qarashlarida ontologiya faqat metafizik masala sifatida emas, balki axloqiy hayot bilan bevosita bog'liq bo'lgan ilm sifatida talqin qilinadi. Mutafakkirning fikricha, inson borliqning mohiyatini anglagan sari o'zining hayotiy maqsadini ham yaxshiroq tushuna boshlaydi.

Agar inson o'zining yaratilgan mavjudot ekanini anglab etsa, u holda u o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni ham his etadi. Bu esa insonning axloqiy kamolotiga olib keladi.

Xayrabodiy bu masalada shunday fikr bildiradi:

“Borliqni to'g'ri anglash insonni haqiqatga yaqinlashtiradi. Haqiqatni anglagan inson esa adolat, halollik va ezgulik yo'lini tanlaydi.[6;91]”

Bu fikrga ko'ra, ontologik bilim insonning axloqiy qarashlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Islom falsafasi tarixida ham borliqni bilish va axloqiy kamolot o'rtasidagi bog'liqlik ko'p bora ta'kidlangan. Masalan, Imom G'azzoliy insonning haqiqiy baxti ilm va ma'rifat orqali Allohni tanishda ekanini ta'kidlaydi[1;56].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Fazl al-Haq Xayrabodiyning ontologik qarashlari insonning axloqiy tarbiyasi uchun ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xayrabodiy ta'limotining ijtimoiy ahamiyati

Fazl al-Haq Xayrabodiyning borliq haqidagi qarashlari nafaqat individual axloqiy kamolot, balki jamiyat taraqqiyoti bilan ham bevosita bog'liqdir. Mutafakkirning fikricha, jamiyatning barqaror rivojlanishi insonlarning axloqiy yetukligiga bog'liq.

Agar insonlar borliqning mohiyatini to'g'ri angulasalar, ular o'z hayotlarini adolat va ezgulik tamoyillari asosida qurishga harakat qiladilar.

Mutafakkir jamiyatdagi axloqiy muvozanatni ta'minlashda ilm va ma'rifat muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Chunki ilm insonni jaholatdan qutqaradi va uni to'g'ri yo'lga boshlaydi.

Shu sababli Xayrabodiy ontologiyani faqat nazariy fan sifatida emas, balki jamiyatni ma'naviy jihatdan rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilm sifatida talqin qiladi.

Zamonaviy jamiyatda ham bu g'oya o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Chunki ma'naviy qadriyatlar va axloqiy tamoyillar jamiyat barqarorligining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Fazl al-Haq Xayrabodiy ta'limotining zamonaviy ahamiyati

Bugungi globallashuv davrida insoniyat ko'plab ma'naviy va axloqiy muammolar bilan yuzlashmoqda. Texnologik taraqqiyot bilan birga ma'naviy qadriyatlar masalasi ham dolzarb bo'lib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Fazl al-Haq Xayrabodiyning ontologik va axloqiy qarashlari zamonaviy jamiyat uchun ham muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, insonning haqiqiy kamoloti faqat moddiy taraqqiyot bilan emas, balki ma'naviy rivojlanish bilan ham bog'liqdir.

Bu g'oya bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Chunki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun nafaqat iqtisodiy taraqqiyot, balki ma'naviy qadriyatlarning ham mustahkam bo'lishi zarur.

Xulosa. Fazl al-Haq Xayrabodiyning "Hadiyyat al-Sa'idiyya" asari islom falsafasi tarixida muhim o'rin tutadi. Asarda bayon qilingan ontologik qarashlar mavjudotning mohiyati, Allohning zarur borliq sifatidagi maqomi hamda insonning borliqdagi o'rni haqida muhim ilmiy xulosalar beradi.

Mutafakkir mavjudotni vojib va mumkin borliq sifatida tasnif qilib, Allohning mavjudligini falsafiy jihatdan asoslab beradi. Shu bilan birga, u insonning ontologik maqomini tahlil qilib, uning axloqiy mas'uliyatini ham asoslaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Fazl al-Haq Xayrabodiyning ontologik ta'limoti nafaqat metafizik nazariya, balki insonning ma'naviy kamoloti va jamiyatdagi axloqiy muvozanatni ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim falsafiy tizim hisoblanadi.

Shu sababli mutafakkirning ilmiy merosini o'rganish islom falsafasi tarixini yanada chuqurroq anglash hamda zamonaviy jamiyatda ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abu Hamid al-G'azzoliy. *Ihyo ulum ad-din*. Qohira: Dar al-ma'rifa, 2005.
2. Abu Mansur Moturidiy. *Kitab at-Tawhid*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2001.
3. Fakhry M. *A History of Islamic Philosophy*. New York: Columbia University Press. 2004,
4. Fakhry M. *Islamic Philosophy, Theology and Mysticism*. Oxford, 1997.
5. Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. Toshkent, 1993, 37-bet.
6. Fazl al-Haq Khairabadi. *Hadiyyat al-Sa'idiyya*. Karachi: al-Bushra Publishers, 2009.
7. Ibn Sino. *Kitob ash-Shifo. Metafizika*. Qohira: Dar al-kutub al-ilmiyya, 1996.
8. Oqilov S. *Moturidiya ta'limoti*. Toshkent, 2020.
9. Sharipov A. *Islom falsafasi tarixi*. Toshkent: Fan, 2018,
10. Taftazoniy S. *Sharh al-Aqoid an-Nasafiyya*. Istanbul, 1998.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 5/3 (6) – 2026

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).